

Պատմաւոց, Յոջր.) վրայ նաեւ, կարգաւ գրքեր, պատմագրել ժամանակակից կամ անցնալ դէպքեր, ուսումնասիրել Ս. Գրոց մթին տեղեր եւն, բայց՝ Գրիգորէն զատ, ոչ ոք, եւ այս կարելի է ըսել բացարձակապէս, խորհած է ուսումնասիրել գրքի պատմութիւնը, ի մի ամիոփեւ Հեղինակի մ'անձին, գրութեանց թուոյն, շարժաթիւն (պատմադրութիւն) եւն մասին ցրիւ ըսուածները՝ աւանդութիւնն, պատրաստել քննական-համեմատական տեսութիւններ անոնց վաւերականութեան կամ անվաւերութեան վրայ, կատարել վերջապէս գործ մը, որ այսօր «Մատենագրութեան պատմութիւն» յօւնիոյն մը պաշտօնն կը համարուի: Ահաւասիկ առաջինն Աբասայ որդի Գրիգորն կը հանդիսանայ այս ասպարէզն ինքնող — թէեւ շատ ուշ ժ. Գ. դարուն — եւ յայտն կը կայանայ Պատմաւոց Գրոց եզակամութիւնն: Գործս իսկապէս Մատենագրութեան Պատմութեան փորձ մ'է, թէպէտ մասնական ծրագրով, չեղինակն գիտած է այսու աւլ «Մատենագրութեան մ'իւր ժամանակի տեսութեանց համաձայն» Ս. Գրոց եւ եկեղեցւոյ զխաւոր վարդապետաց գրութեանց վրայ, մեծաւ մասամբ որչափ ծանօթ էին հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ, (Ճաշնան անդ): Գործն չնայելով իւր մեծ կարեւորութեան, պէտք է ըսել թէ ցայսօր իսկ գեւ. շատ քիչ ծանօթ մնալով է (Յուցակ. 213): Է. Տաշեան թէպէտ իւր Յուցակին մէջ ընդարձակ իօտած է գրոցն բովանդակութեան մասին (էջ 213—233) եւ յարտուկ ուսումնասիրութեան կարօտ ըլլալն շեշտած, բայց աակաւին այս փոխ ուսումնասիրութիւն մը չեւանարկուեցաւ: Մենք պիտի փորձենք պարզել այս եւ յետագայ յօգուածներով գրոցն արժէքն, յատկապէս ծանօթանալով Բ. մասին, — «Նուրբ գրոց — վրայ:

Գրոցն ցայժմ ծանօթ օրինակներն երեք են թուով. հնագոյնն կը քանուի Էջմածնի Մատենադարանն, ուր ըստ կարենանցի Յուցակին (էջ 178) 1608 թիւն կը կրէր երբեմն, իսկ այժմեան նոր կարգի համաձայն՝ 1650 (ՀԱԲ. II. 36): Էջմածնի օրինակին հանգամանքներն բաւականաչափ ծանօթ են կարենանցի Յուցակէն, կարպետա Ա. Տէր-Մկրտչեանի (ԱՐՏԲ 1895, էջ 148) եւ Մ. Ա. Տէր Մովսէսեանի (Исторія перевода Библии на арм. яз. ԿԵՂ, p. 227—28) գրութիւններէն:

Չեուագրին Հանգամանքն կը ներկայացուի մեզ «բառածալ... ի տեղին տեղին եղ-

ծեալ եւ կարկտեալ» (Կար. Յուցակ, 178) «գրքի վերջից թերթեր ընկած լինելով Յիշատակարանն եւս պահատու է» (ԱՐՏԲ անդ) կամ ըստ ԱՐՏ. 228 «Չեուագրը ժամանակի հետ կրած է հնութեան աղբեղութիւնն՝ կորսնցուցած է թերթեր, կազմը, լեցումն է անընթեան լեռնի տեղերով, այնպէս որ անշայտ տէրը ստիպուած է զայն կրկին կազմել, աւելցուցած է քանի մը մաքուր թերթեր, լրացնելու նպատակաւ, զոր ինքն իսկ չէ յաջողած ընել» Նիւթ՝ «հաստ մոմեալ թուղթ» (ԱՐՏ. 227). Գիր՝ «Չեուագրի մեծ մասը հին շղագրով է (Կար. «բոլորագիր»), բայց կան մի քանի կտորներ երկամագիր, որ ընկած թերթերից մէկին փոխարինում է եւ աւելցրած է երեւի գիրքը վերջին անգամ կազմելու միջոցին» (ԱՐՏԲ անդ): Ժամանակ թէպէտ զխաւոր յիշատակարանն կորուսած է, «բայց ինչպէս մէջն մէկ երկու յիշատակութիւններից երեւում է, այս ձեռագրի ստացող խաչատուր վարդապետը փէ» գարու գրող Կեչառուեցին է» (ԱՐՏԲ անդ. եւ ԱՐՏ. 227), հետեւաբար ժ. Գ. դարէ ետ գրեթէ ժամանակակից հեղինակներ Այս է Էջմածնի Չեուագրին այժմեան օրպիտութիւնն, զոր քիչ մը անբնական անհրաժեշտ էր հին ըլլալով միւս ծանօթ ձեռագրաց: Տէր-Մովսէսեան (ԱՐՏ. 228) այս վիճակի մէջ կ'ենթադրէ 1725էն ի վեր, «երբ գաղղիաբաւուած է Վիեննայի օրինակն» (Թ. 47) ի Կ. Պոլիս, եւ այս անկէ Էջմածնի տարուած: Բայց այսպէս չէ իրականութիւնը. վառն զի մեր Թ. 47, ինչպէս Թ. 48էն կը տեսնուի, ոչ թէ 1725ին օրինակուած է, այլ իւր 1830ին, 1725ին Էջմածնի Թ. 1650էն օրինակուած Գրչագրէ մը. ահա այդ Գրչագրին հանգամանքներն. «Չեուագրի մատենան, յորմէ օրինակեցան Գիրք Պատմաւոց (Թ. 47), Հաւաքումն Մեկնութեան եօթանցունց թղթոցն կաթողիկէից (Թ. 48) եւ Եւսեբեայ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ (Թ. 49), է ի ձեւ փոքր միածալ. էջքն յերկուս սիւնս բաժանեալ, նոտարաց նշանագրովք գրեալ: Չեւ նշանագրոցն մաքուր, վայելուչ, միաձնի եւ բազում զգուշութեամբ գրեալ. եւ այն ի սկզբանէ ցվեր մատենին... թուի իմն անշուշտ՝ եթէ ըսն իսկ ձեռագիր օրինակն,

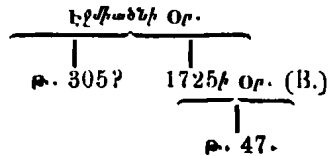
1 Իմա ժ. Գ. դար. «Ստացի դիւանք որ ժ. Գ. դարու վերջերն եւ ժ. Գ. դարու սկիզբը կ'ապրէր (խաչատուր), բայց ծննդեան եւ մահուան ասորին գեւ. անծանօթ է» Տաշեան՝ Ուսումնասիրութիւնք Ստացի-Վախութեան վարուց Աշխատագրի. Վիեննա 1892, էջ 124:

յորմէ գաղափարեալ է այդ մաստան, առանկապէս ի սկզբանն եւ ի վերջն պատահալ կամ մանչալ իցէ եւ թերթ ինչ եւս ի բաց անկեալ իցնն. քանզի ի սոյն գաղափարն գատարի տեղիք թողեալ են վասն պակասեալ մասանցն եւ բանից, (Յուց. էջ 243): Այս շեռագրին օրինակութիւնն եղած է 1725ին, կ'երեւայ ի Կիւրիկա, թէ այժմ ուր կը գտնուի, անյայտ է. յընթացս գրութեանս պիտի անուանենք զայս B Օրինակ: Մեր թ. 47—49 շեռագիրք ասկէ օրինակուած են՝ հաւանականօրէն ի Կ. Պոլս 1830—40ի մէջերը (Յուց. 213): 1725ին գրուած B Օրինակին Ա. մասը, ինչպէս լաւ նկատած է թ. 47ի Գրիշը, գաղափարուած է ճիշդ այն շեռագրէն, որ կը գտնուի այժմ Եւրփածոյն: — Մեր Մասենա-դարանի մէջ կը գտնուի սոյն գրոցս աւրիշ նօտա-գիր թերթ օրինակ մ'ալ (թ. 305), որուն գրութեան ժամանակն եւ քր նախագաղափարէ ծագած ըլլալն գտարին է որոշել: Գրուած թիւնն թէեւ 2. Տաշեան (Յուց. էջ 733) ժԸ դարէ կը համարի, բայց կարելի է քիչ մ'աւելի հնագոյն օժ—ժի դարէ ենթացրել: Մենք ինչպէս յայտ, նոյնպէս այն կէտին մէջ — թէ "Գիրք Պատճառացս (թ. 305) միեւնոյն ձեռագրէն օրինակուած ըլլալու է, որմէ. էր թ. 47, ուստի միեւնոյն պակաս մասերն հոս ալ պակաս են, բայց գրիչը չի նշանակեր պակասօրէններն, ալ միապաղաղ գրեր է՝ իրեն թէ ամենեւին թուղթ ինկած չըլար գաղափար օրինակին մէջ, (Յուց. 733)— չենք կրնար հա-մաձայնիլ 2. Տաշեանի: Մտնր զննելով թ. 47 եւ թ. 305 շեռագիրներն հոն յանգեցանք որ թ. 305 օրինակուած է Եւրփածոյն թ. 1650էն, եւ կամ ասկէ ծագած երկրորդ օրինակէ մը, եւ այն նախ քան կրկին կազմուիլը, եւ երբ շատ տեղեր տակաւին անցնէ էին գրերը:

1 Այս գրութիւն է. յիշենք հոս քանի մ'օրինակ. թ. 305 թշ. 3բ. կը կարգայ "քանզի անկող է. ընդգծեալն բաց թողուած է թ. 47ի մէջ իրեն անընթեանի: թ. 305, թշ. 55ա. վասն Եւսեմանու մարգարէի սկիզբն, Եւսեման էր է Գլուխ Մայրաօռոյ, որ է մերձ. ա թ. 47 թշ. 110բ. "Սիրիզն եւ պատճառ Եւսեմանու մարգարէի. Եւսեման էր... (անընթեանի) որ է մերձ... Եւ յաճախ այլուր: Իսկ այն տեղերն, ուր թ. 47ի մէջ գատարի օրինակն նշանակուած են, թ. 305ի մէջ փոքր տեղ փոյն գատարի թողուած կը գտնենք, այսպէս թ. 305 թշ. 14բ. 4 առջ թողուցած է ցուցնելու համար թերութիւն, ուր թ. 47 թշ. 25 մէկ ու կէս սին գատարի կը նշանակէ, այսպէս եւ այլուր: Միայն, որչափ նկատեցինք, թ. 47ի (թշ. 15ա) մէջ "Չոր օրինակէն յառաջ կ'առագրուած է, եւ կը նշանակուի ի ծան. թէ հոս յոր. 6 սին գատարի կայ, եւ իրք խօսքն ալ թերի է. թ. 305ի (թշ. 8ա) գրիչն հոս

թ. 47 հետեւելով իւր նախագաղափարին (B) կը նշանակէ շատ տեղ թէ յօդնակին "այսչափ" սին գատարի ձգուած է թերին լրացնելու հա-մար. այսպիսի տեղերն սակայն պէտք չէ ենթա-դրել պակասն ստուգել այնչափ շատ, ինչպէս կը նշանակուի:

Այս բուռածներէն կարելի է կազմել հե-տեւեալ ճիւղագրութիւնը.

Թերեւս ըլլան հոս եւ հոն ուրիշ շեռագիրներ ալ, որոնք չեն հասած մեր ծանօթութեան:

Տէր-Մովսէսեան (Ստ. 228) թ. 47 (իմա՝ B Օրինակն) շատ հաւատարիմ չէ գտնուած, կը գրէ, իւր Նախագաղափարի (Էջմ. Օրինակին) կարգին: Եւ այս կը հաստատուի նաեւ Կարե-նեանցի Յուցակէն: Ընդօրինակողն թոյլ տուած է իրեն քանի մը փոփոխութիւններ մուծանել նիւթերու գատարութեան մէջ, ոչ միայն Ս. Գրոց մատենից, այլ եւ "Նուրբ, գրեանց "պատ-ճառ, ներու մէջ: Այսպէս Երբայ գրոց "պատ-ճառ, ներք կը տեղաւորուի հոս Սաղմոսաց պատ-ճառներէն յառաջ, կամ Գործք Ընդաբնիցի մասն չորս տեղաւորաններէն յառաջ: Եւ նուրբ գրեցորու մէջ Գիտնեսիոս Ըրիսպագաղցոյն գրուածոց երրորդ տեղին կը շնորհուի, միջգեռ Էւրփ-ածոյն շեռագրին մէջ Երբայ գիրքն Սողմոնի գրեցորէն վերջը կու գան (Կար. Յուց. 178) եւ Նոր Կտակարանի գրեցորն "Նուրբ գրեցորէն, վերջը, այնպէս որ շեռագրին Եւրփայ առաքե-լոյն թղթին պատճառովն կ'աւարտի եւ վերջին ինկած թերթներն ստոր կը հայնի: Չկրցանք ստու-գել թէ արգեօք Էւրփածոյն շեռագրին մէջ Գիտնեսիոսի գրեցորն ուր կը տեղաւորուին:

Այս տեղափոխութիւնն Bի (թ. 47ի) մէջ գիտմամբ եղած է, թէ Օրինակողն հիմ մ'ուներ, Մեր երկու շեռագրաց (թ. 47 եւ 305) յայժմ միութիւնն նպատակաւոր տե-ղափոխութեան ամեն կասկած կը բառնայ: Բաց ասկից Էւրփածոյն շեռագրին կարգն համաձայն չ'երեւար նոյն իսկ հեղինակի մտաց. վասն զի Գրիգոր, ինչպէս ակնբերել կը տեսնուի խօսքե-

թերութիւն չէ գտած, եւ առանց բան մը նշանակելու (ինչպէս այլուր կ'ընէ տեղ թողով) շարունակած է. այս տեղի պիտի չուներար ապահովագրել, եթէ իւր օրինակին մէջ գատարի թուղթ տեսած ըլլար:

րէն, կը զանազանէ երկու խումբ գրեթէ՝ Աստուածաշունչ եւ Ս. Հարց գրեթէ. եւ իւրաքանչիւրին վրայ ճառել կը խոտանայ կարգաւ նախ Ս. Գրեթէ սկսելով. Էջմիածնի օրինակի մէջ կ'ընդհատուի այս կարգը. եւ ինչպէս պիտի տեսնենք վարը՝ Թ. 47ի կարգն կը պահանջէ նաեւ Աստուածաբանական Թանգարանի Յանձնը, որուն հետեւեալն է հոս. Ներքին Էջմիածնի Թէ Էջմիածնի այժմեան նոր կարգն վերջին կազմողն ծագած է. Այս կէտը կարելի է ստուգել եթէ կայ Էջմիածնի Օրինակին մէջ ալ մեր կրկին օրինակաց սկիզբը գտնուած «Արդ այսօրէի են ցանկ եւ ցուցակը յառաջիկայ գրոցս» (Թ. 47 Թ. 1ա—6ա եւ Թ. 305 Թ. 1բ—3ա) մասը, ուր մի առ մի կը նշանակուի թ. Գրոց մէջ իւրաքանչիւր գլուխ կամ հատուած. Հատուածներու թուարկութեան մէջ համաձայն չեն մեր կրկին շեռագիրք իւրաքանչիւր. Թ. 47 իւրաքանչիւր գրոց գլուխներն առանձին կը թուէ. մինչ Թ. 305 անընդհատ կը շարունակէ մինչեւ վերջ 81 գլուխ հաշուելով. Այս ցանկը որչափ կ'երեւայ Յի եւ 305ի օրինակողներէն է, ուր կը պակսին այն առէն թերի հատուածներու վերնագրերն, որոնք չկան բնագրին մէջ. օր. համար Ա. եւ Բ. Ճացորդաց պատճառին վերնագրին:

Բովանդակութիւնն ըստ այժմեան բանասիրութեան եթէ նկատենք, հարկ է բաժնել երկու մասի.

- Ա. Ներածութիւն ի Ս. Գիրք.
Բ. Հայրախօսութիւն.

Այս բաժնու մէջ ինքն հեղինակն ալ կ'ընէ զանազանելով «լայն» եւ «նուրբ» գրեթէ:

Ա. Մասն արդի Աստուածաբանից սովորական բացատրութեամբ այսպէս Ներածութիւն ի Ս. Գիրք կոչել (Հմմտ. եւ 1885, էջ 148) շատ պատշաճ կը թուի մեզ եւ ինով համապատասխան Ներքին այդ ուսման գաղափարին. Եկեղեցական մատենագրութեան պատմութեան այս ձիւղն, որ կ'ուսումնասիրէ յատկապէս Աստուածաշունչ Ս. Գրոց մատենները եւ անոնց յարակից խնդիրները, շատեց ստացած էր Ներածութիւն ի Ս. Գիրք (Introductio in Scripturam sacram) Երբորջուած, որուն, ինչպէս եւ առ հասարակ առէն գրոց Ներածութեան՝ նպատակն է առաջգրեալ գրոց լաւ իմացման համար լուծել այն նախահարցերը, տալ այն նախածանօթութիւնները, որ կը հայնի մասամբ գրոց հեղինակին, ծագման, գրուելու շարժառիթին, վաւերականութեան հեւ, եւ մասամբ

գիտարկմանց տեղեաց եւ ոճին, որոնք կրնան ըլլալ պատմական, հնախօսական, լեզուական, եւ որոնց ծանօթութիւնն անհրաժեշտ պայման կը համարուի բնագրին ձիւղ եւ որոշ իմացման, ճշմարիտ արժանիքն գնահատելու. եւ օգտուելու համար. Այս տեսակետով որոշ չափով մ'ուսման մէջ կ'իմացուի եւ Մեկնութիւն Ս. Գրոց բաժնին, որ թէեւ այսօր Ներածութիւնն անկախ կը համարուի, բայց հին ժամանակներն բարբոսին մի եւ նոյն կը նկատուէր. այսպէս Արդիւնէս, Եփրեմ, Ագաթանգեղոս, Երեմիայի, Ոսկերեան եւ այլք փորձած են ըստ այս պէտքն իրենց մեկնողական գրուածոց մէջ, յատկապէս ինչնք Ոսկերեանի Նոր Աստուածաբան Մեկնութիւնը, որոնց իւրաքանչիւր գրոց սկիզբն զանազան է Մեծանուն վարդապետը նախ հաղորդել տեղեկութիւն հեղինակին, գրութեան եւն մասին. Թեպէտ գտնուեցան մատենագիրներ ալ, որոնք յատուկ տեղեր նուիրեցին ուսմանս ուրիշ գրուածոց մէջ, այսպէս Եւսեբիոս իւր Եկեղեցատմութեան եւ Երեմիայի «Վասն երեւելի արանց», հռչակաւոր գրուածին մէջ եւ ուրիշ շատեր (Եւթող եւն). բայց մինչեւ թ. Գար մեծ յառաջագիտութիւն չի տեսնուիր ուսմանս մէջ. յետինք բաւականացած են նախորդաց աւանդածներն պահպանել եւ դիւրամատչելի ընել այլ եւ այլ եղանակաւորմամբ. Հազիւ թ. Գարուն յերեւած կ'ենլին կանոնաւոր ներածութիւններ, այժմեան գաղափարով եւ այն ալ դարձեալ մեծաւ մասամբ կից Ս. Գրոց մեկնութեանց իրրու յառաջաբանն:

Գրեթէ որդի Արտայ, որ ուսմանս Նոր շրջանին սկիզբներն ծաղկեցաւ, գրեթէ նոյն ծրագրով ձեռնարկած է իւր աւսումնասիրութեան, գլխաւորաբար հետեւելով հնոց — Ս. Հարց եւ առհասարակ մատենագրաց. բայց կոչելով իւր գիրքն «Էջմիածնի Ներածութիւն, այլ «Պատճառք լայն եւ նուրբ գրեանց»:

Բնականաբար հազիւ գիտելու պէտք կայ թէ սոյն գրութեան մէջ Ներածութեան գաղափարն ի բողոքի է եւ վարպար է փնտռել գիտնական ճշգրտութիւն եւն. Հեղինակն ամբողջաբար է հոս ի մի ինչ որ կարծուր տեսած է իրրու. նախապատրաստութիւն Ս. Գիրքն իմանալու, լեզուագիտականը, հնախօսականը, մեկնողականը եւն յաճախ շատ անկարգ կուտակուած են առանց համեմատական քննութեան:

1 Հմմտ. F. Kaulen, Einleitung in die heilige Schrift alten und neuen Testaments. Freiburg 1876.

Այս արուեստն բորբորովն իսկ անծանօթ է հեղինակին, եւ որ շատ զգալի է:

Գրիգոր կը սկսի իւր գործը, ինչպէս բնական էր, Ծննդոց գրքէն եւ կը հասցընէ մինչեւ Յուգայ առաքելոյն թուղթը, իւրաքանչիւր մատենի վրայ կը խօսի ըստ նիւթոյն եւ ըստ աղբերացը երբեմն երկար եւ երբեմն կարճ նախ համառօտիւ հիւսելով գրքի մը մասին իւր տառացած տեղեկութիւններն ստիկ եւ անկէ, եւ ապա յառաջ կը բերէ Թրիշ մասնաւորաց, այսպէս Ոսկերիներն, Եփրեմի, Յով. Սիւնեցւոյ եւն մեկնութիւններէ նոյն մասին խառաածները, օր. հաւմար Յեսուայ գրոց "Սկիզբն եւ պատճառը իրմէ կը յօրինէ (թղ. 15բ—16ա) եւ ապա կը դնէ "Եղիշէի Հայոց Վարդապետի", եւ Յեանն Եփրեմի գրութիւններէ յարմար երկու հատուած (թղ. 16բ—17բ), թէեւ կած տեղեր ալ, որ ուղղակի կ'օրինակէ Այս է ընդհանուր ոճը Մեսրոպի 4. Յեր-Մովսէսեան (HCT. 228) վերջին կէտն նկատելով աւելի կը միտի Շղթայք կամ Հատածընտիր (Catena) ըսուած հաւաքածոյ համարիլ Պատմաւոց գիրքս. բայց այս յորդորումն այնչափ յարմար չի թուիր մեզ ընդհանուր բովանդակութեան. Ըղթայից մէջ ընդհանրապէս հաւաքելն միշտ Յ. Հարց խօսիլ կու տայ, մինչ հոս նշանաւոր տեղ կը գրուեն նաեւ Գրիգորի խօսքերը:

Փոքր գաղափար մը տալու համար Ա. մասին մէջ բռնուած եղանակի (Methode) նկատմամբ, պատկերացնենք հոս Ծննդոց գրոց պատմադր: Նա կ'առուճաստիկնէ նախ Հաւատաց կարեւորութիւնն, Ս. Երրորդութեան խորհուրդն, արարութիւնն մարդոց, աշխարհիս ստեղծումն յօշոնէ, կը յիշէ առ այս հեթանոս փիլիսոփայից թիւր կարծիքներն, եւ ի վերջոյ կը յաւելու. տեսնելով Մովսէս, կ'ըսէ, այս ստալոյզ դանդաղանքները ճշմարիտ Աստուածը բարոնցք իբրեւ մի միայն ճշմարիտ Աստուած եւ արարիչ ամենայնի յօշոնէ. այս է նաեւ Ծննդոց գրոց բովանդակութիւնն եւ վախճանն: Ապա կ'անցնի Ծննդոց գրոց Հեղինակին. "բայց նախ պարտ է գիտել զայս, թէ ընդէր ոչ եգ Մովսէս զանուն իւր ի վերնագրի անդա՛ Սկիզբն ճառիցն իւրոց. ա՛ւ պատճառ այս, զի ոչ հեռաւոր ազգաց գրեաց, այլ յորոց միջի բնակէր հանապազ... (թղ. 10ա), այս ոճով յառաջ

կը բերուի 5 պատճառ, կը թուէ Մովսէսի 5 գրքերը, կը պատճառաբանէ ոչ աւելի գրաւ ըլլալը եւ հոսկի վերջը կը դնէ վեցորեայ արարչութեան կարգը. Գրիգոր երբեմն կը համառօտէ նաեւ ճառած մատենին բովանդակութիւնն եւ Նոյնին նշանակական մեկնութիւնը կը դնէ. այսպէս Ելից մատենին վրայ խօսած ժամանակ գրեթէ բովանդակ "ստեղծութիւնը, մեկնութեանը կ'աւարտէ. "Ձոր օրինակ, կը գրէ, զՄովսէս պրոտուեայ տապանն կրեաց ի խաղ կեոյն, Նոյնպէս եւ Յեր մեր կրեաց կուսական յարգանքն ի խաղ աշխարհի գետոց: Եւ զոր օրինակ զՄովսէս գուտարն փարաւոնի, Նոյնպէս եւ Յեր մեր Եկեղեցի հեթանոսաց ընկալաւ եւ ըրախութեամբ, եւն (թղ. 12ա—բ):

Հեղինակի բռնած այս ոճն թերեւս մեկնուի նկատելով աշխատութեամբս դիտած նպատակն. Գրիգոր կը գիտէ ձեռնարկութեան մէջ հաւաքել Ս. Հարց երկատիրութիւններէն Ս. Գրոց իւրաքանչիւր մատենի վրայ համառօտ պատմական եւ մեկնողական ծանօթութիւններ, յօգուտ եւ ի դիւրութիւն "մանկանց եկեղեցւոյ, որոնք կը յեղեղուին հոս եւ հոն այս կէտը (համա. 60ա եւն): Առ այս մտաւ գրութեան արժանի է Հեղինակին անկաղք բայց համառ յառաջարկս:

"Հարց իմ եւ երբաբար, որք որքմ է օրք զինի, աղերս սիրական բանի մարմնիմ աւարի ձեռք, գիտութիւն Գրոց ծաղ է անեղք եւ անհոն, եւ չիք դրա վանգափ իմանալ ուժք բոտ արժանւոյն, այլ զսակաւ ի բողոքման. հոնա զի ամենայն մատենաց տառաւանդանից որչէ եւ տառանքն ունի օկիզն իւրոյն դիւրութեան. եւ չէ դիւր... (Բառ 'է զլուս) յամենայն ժամա զեպոյից տա... (Բառ 'է զլուս) ինքիքն... (Ինտու զլուս) հարկեց... (Ինտու զլուս) ինքորդ... (Բառ 'է զլուս): Մի ոք կարծեացէ, յամեն ինչ ստեղծանել... (Բառ 'է զլուս) ինքիքն կամ ի) յաւելումն կամ ի պակասումն, այլ զոր սրբոց արանցն առաջնալ է ի Հոգւոյն ազգմանէ, զայն ի մի վայր ժողովեալ ըստ կարի իմում. զի եթէ իցէ հաճոյ ամենեցուն Աստուծոյ շնորհ, եւ եթէ ոչ այն մեր տմարութեանս, սակայն յամենայնի հոյոցմ անպարտաւ մնայ: Եւ որպէս առաջին է յամենայն տառաւ տառաւանային Հին եւ "Երկրպարանաց Մովսէսի տաղեալ արարածաւա պատմութիւն, նոյնպէս եւ ասորի դեմք ըստ օգնելոյ Հոգւոյն սրբոյ, եւ ի սմանէ ըստ կարգի զայոց մարգարէիցն զից: Եւ որպէս եւ յաշխարհաց մեզ իւրով ոգորմութեամբ" (Բա. 47. Թղ. 6ա. Յուցակ 213):

Գրիգորին այս երկատիրութիւնն թէեւ անյարգար հանգամանքներով, այնպէս որ աւելի ապագայ ուսումնասիրութեան համար հաւաքուած հում նիւթ պէտք է նկատել, բայց ունի կարեւոր գիրք Ս. Գրոց պատմութեան հետազոտութեան համար: Հեղինակն զանացած է սովորն եւ համբերող աշխատասիրութեամբ "ըստ կարի հաւաքել իրեն մատչելի եղած ամեն կարգի գրութիւններէ իւր Երազգրին հա-

1 Հմմտ. Գրեթոց խորագիր Մեկնութիւնն ըստ Եփրեմի եւ Ոսկերիների. Մեկն. Նաթողիկեայցն (Թ. 48 մեր Մատենագարանի). Մեկն. Ղեւոնդաւորը (Մատենագարան, էջ 558):

մայապատասխան ներկեր. եւ այս կէտն այնու աւելի նշանակալից պէտք է համարիլ որ նա միայն հայերէն գիտնալով՝ օգտուած է միշտ հայերէնախօս գրութիւններէ, որոնց մէջ կը նշմարուին այնպիսիներ, ալ, որոնք ամբողջապէս ծանօթ չեն մեզի այլուստ. Մատենադարան տեսակետիւ շատ հետաքրքրական եւ կարեւոր է այս մասին քննութիւնը. մենք կը բաւական նանանք նշանակել հոս յաւանքն յիշուած աղբիւրները.

1. Ս. Հարց գրուածներէն.

ա. Նիքիմի (Մեկնութիւնքն Արարած ծոց, Երկ, Ղեւտացւոց եւն գրոց եւ Նոր կտակարանէն Պաւղոսի լիցիոցը եւ Գործոց Առաքելոցը, որոնք հրատարակուած են արդէն Նիքիմի Մատենադարանից մէջ. Գործոցը քաղուած է «Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց խմբագիր արարեալ նախնաց յոսկերբանէ եւ յեփրեմէ» մասնէն (Վենետ. 1839):

բ. Ոսկերբանի՝ Եսայիայ, Եղեկիէի Մեկնութիւններէ. վերջինս տակաւին չէ այտնուած: Նոր կտակարանի գրոց Մեկնութիւններէն յանուանէ կը յիշուին Պաւղոսի ԺԳ. լիցիոց եւ Գործոց Մեկնութիւններն, թէեւ կը գործածուի Յովհաննու Մեկնութիւնն ալ. Գործոց Մեկնութիւնն վերը նշանակուած «խմբագիրն» է:

գ. Ս. Աթանասի Թառնաբանն Սաղմոսաց (Թղ. 42ա—48):

դ. Նպիփանու Կիպրացոյ առաջաբանը Սաղմոսաց (Թղ. 48բ—56ա):

ե. Գր. Նիսացոյ Մեկնութիւնն Զորութիւն (Թղ. 64—66): Մեկնութիւնն Երգոց երգոյն (Թղ. 66—68):

զ. «Որոգիւնի ասացեալ ի տեսութիւն Եղեկիէի մարգարէի» (Թղ. 96ա—98ա). այլուստ անծանօթ տակաւին:

է. Հիւսիքոսի Մեկնութիւնն Թորայ (Թղ. 32բ—34ա):

ը. Կիրողի Պատճառ Երրայեցւոց լիցիոյն (189բ):

թ. Ժ. Նեսեբայ եւ Նվթաղի գրութիւնքն:

2. Տոհմային Գատենագիրք.

ա. Նիքիէի Հայոց Վրդ. Մեկնութիւնն Եսուայ (Թղ. 16բ—17ա):

բ. Դավթի Փիլիսոփայի նախակարգեալ յառաջաբանը Սաղմոսաց (Թղ. 48բ—56ա):

գ. Ստեփանոսի փիլիսոփայի Մեկնութիւն եւ սկիզբն Թորայ (Թղ. 40բ—41բ) եւ Պատճառքն Եկեղեցիութիւնքն առաջին տեսչեանն Եղեկիէի (Թղ. 95ա—96):

դ. Ն. Դրիգորի (Արարածն) Մեկնութիւն Գատենագրաց (Թղ. 18ա—բ) եւ «Գէորգ Կաշի Պաւղոսի եւն լիցիոց նախադրութիւնքը»

Այս գրուածներէն կ'օգտուի հեղինակն ընդհանրապէս բառական օրինակելով իրեն կարեւոր հատուածները, եւ եթէ նոյն նիւթին վրայ ծագեն երկու երեք մատենագիր, ամենու ըսածներն ալ կ'օրինակէ Այսպէս օրինակի համար Թորայ գրոց վրայ գրած են Հիւսիքոս, Եփրեմ եւ Մեկնութիւն, երեք գլխով առանձին առանձին ի մէջ բերուած են երեքին ալ խաբերը (Թղ. 32բ—41բ). Այս ամէնը ի հարկէ այլեւայլ տեսակէտներով մեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ այսօր, շատ գեղեցիկ կը դիտէ այս կողմանէ Կարապետ վրդ. «Նշալէս առ հասարակ ամբողջ ձեռնարկութիւնը, այնպէս եւ ի մասնաւորի հայերից յառաջ բերած հատուածները մանրամասն հետադրութիւններ կարող են եւ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ Նիւթ» (ԱՐՏՏ 1895, 148):

Ուշագրութեան արժանի հարց մ'է դարձեալ զոր թէ Կարապետ վրդ. եւ թէ Տէր-Մովսէսեան կը յուզեն. «Արդեօք այս ձեռնարկութիւնը նա ինքնաբերաբար է սկսել, թէ արդէն պատրաստի մի նախագաղափար ունեցել է աչքի առաջ» Կ. Վ. «Դժուար է որոշել ո՞ր կատարողն է:

Բայց մենք հաստատապէս կրնանք ըսել թէ չկար որ եւ ինչ նման աշխատութիւն մը, եւ առաջին ձեռնարկուն ինքն Գրիգորն է: Պատճառս աղբիւրներ, օր. համար Ս. Հարց Մեկնութիւններն եւ այլ եւ այլ անհատներէ ցրիւ ըսուածներ կային, զայս կարելի չէ ուրանալ, եւ հեղինակն ալ կը հաստատուի, բայց ոչ յօրինուածութեամբ ի մի ամբողջութեան երկասիրութիւն: Վերը ենթագրեցինք Գաւթ Բոբայրեցոյ ձեռքէն այլեւայլ գրոց վրայ Տեսութեանց Հաւաքածոյ մը, բայց այսպիսի գրութեան մ'ընդարձակութեան մասին բան մը կարելի չէ ըսել: Ըստուածաշունչ մատենից սկիզբն նշմարուած նախադրութիւններէն յոսարի էր թէ օգտուած ըլլար Գրիգոր, բայց, ինչպէս ապացուցուց Տէր-Մովսէսեան (ԱՐՏ. 270—3, եւ ԱՐՏՏ. 1904 էջ 206—219) ԺԳ. դարուն տակաւին չէին յօրինուած այդ նախադրութիւնքն, որոնք ԺԳ.—ԺԳ. դարու հեղինակ Գէորգ Սկիւնացոյ արգիւնքն են

եւ ծանօթ ըլլալ այն իրեն՝, այլազգ անհատկա-
նայի պիտի մնալ եզբայ եւ Սիրաբայ գրեթե
արտաքսուած եւ կարգի տարբերութիւնն: Եր-
կրորդ կարծիքն ըստ մեզ հոս աւելի հաւանա-
կան պէտք է համարուի: Գրիգոր Թէ իւր գրոց
Ազգին մէջ եւ Թէ ուրիշ տեղեր կը ծանուցանեն
Թէ ինքն կ'ընթանայ այն կարգին, որ կը գտնուի
իւր Աստուածաշնչին մէջ, այսպէս մտադրու-
թեան արժանի են ծր մարգարէից վրայ գրած
հաւատածին սա տողերը. "Ոչ դարձեալ որպէս
եղեալ են ի մատեննիս, այնպէս է եւ ժամա-
նակն նոցա, այլ այլ իմն օրինակաւ. զի ի սոցանէ
ոմանք ժամանակաւ յառաջ մարգարէացան,
բայց ոչ յառաջին եղեալ են... Արդ զի ոչ
արարին այսմիկ յոգք շարայարողը Ս. Տա-
ռիս, զի ի հոգեւորն խորհուրդ ոչինչ տունէ
յաւելում կամ պակասում առաջին եւ երկրորդ
դասիւն" (Թ. 47. Թղ. 102բ.). Եւ սակայն Գրի-
գորի ի մէջ բերած կարգն այսով ալ կը շնչի
մինչեւ ցայժմ ծանօթ դասաւորութիւններէն:
Նոր կտակարանի բաժինը մասամբ համաձայն է
Սարկիսազի կարգադրութեանց, այսպէս Աւե-
տարանացի դասաւորութիւնն: Պաւլոսի ժ. (Ժե)
Թղթոց շարքն Այրիվանեցւոյ յիշատակած (էջ
34) "Ըստ գրութեան կղեմայ որպէս եգիպոս դա-
սաւորութեամբ է եւ որ ամենէն ընդունուածն է":
Աւելի երկար զեազիչ նիւթովս աւելորդ
կը համարին մեր ծրագրին համար. անցնիք
Բ. Մասին:

Ե Ղ Ի Շ Է

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐԲ

ԿԼՈՒՄ

§ 1. ՍՈՍՆԱՆԱՐԲ

Սասանեանց տիրապետութիւնը կամ հարա-
տութիւնը նոր էջեր բացաւ Թէ քաղաքական եւ
Թէ կրօնից պատմութեանց: Այս հարստութիւնը
իւր կրօնական եւ քաղաքական բնութեաններէն
ամենէն տեւեղոտ ժամանակին մէջ սկսաւ քրիս-

տոնեայ Հայաստանի. հետ շփուիլ. բնկնելու
շփում մը: Քաղաքականութիւնը կրօնն է Սա-
սանեանց համար. այս է պատճառն որ իրենց բոլոր
պատերազմները կրօնական դիմակ մ'ունեն: Ար-
տաշէր, Սասանեան հաստութեան հիմնադիր,
զերազանց մեզ մ'է մոգերու ցեղէն. պետական
կրօնի քաղաքաբար նա յայտարարեալն այն
ծրագիրը որուն հաւատարիմ մնացին իւր գրեթե
բոլոր յաջորդները. բացառութիւնը շատ քիչ է:
Արտաշէր Սասանեան դա՛հ հաստատելով, մոգու-
թիւնը հաստատեց. մոգեր մինչեւ այն ատեն որմ-
քած մնացած իրմով զօրացան անոնք եւ
սկսան ծանրակշիւ հեղինակութիւն ունենալ պե-
տական գործերու մէջ: Արտաշէր իւր պետա-
կան կրօնի բոլոր հպատակներէն ընդգրկումին
մէջ կը տեսնէր Սասանեան հարստութեան ապա-
շան եւ մոգեր միշտ նոյնը շէտեղին Արտաշէր
յաջորդներուն առջեւ — "Արքայ քաջ. Աս-
տուածքն ետուն քեզ զտեղութիւնդ եւ զսա-
թութիւնդ եւ ոչինչ կարօտի նոցա մարմնաւոր
մեծութեան, քայց եթէ ի մ'օրէն քոյ՝—ցանկեւ
հնայն ուշո եւ ոչինչ, որ ինչ որ երբեք իսկ
(եղիշէ էջ 9, 16): Արտաշէր այդ սկզբունքով
գործեց եւ իւր սկզբները առածներ եղան.
նա կտակեց իւր յաջորդին. "Գիտցիք, զաւակս,
որ կրօնն ու թագաւորութիւնը երկու քոյրեր են.
մին առանց միւսին չի կրնար կենալ. որովհետեւ
կրօնը խորհրդն է թագաւորութեան եւ թա-
գաւորութիւնը կրօնի պաշտպանն է. — "կրօն
հաստատուել կայ առանց թագաւորութեան, բայց
թագաւորութիւնը առանց կրօնի ոչ կրնայ"
(Annales C. p. XXV. — Պրմ. Պարթւոյ էջ 51):

Հապուհ Բ. աւելի յառաջ գնաց. նա նոյն
խիչ շփում հանգրաւեց իւր կրօնի աղանդներու
(տե՛ս Բ. Գիրք. ԳԼ. Զ.), թիւ աւելի կրօններէ
մանաւանդ Բրիտանեութիւնը, որ բաւական նա-
խանձելի բարդաւաճումով մը կը յառաջանար եւ
այն Տիւրքիոյ մէջ, Հապուհ գնեթիմազէղի հանգիւյ
կը հաստատէր. ուղղափառութիւնը գրեթէ այն
ժամանակները երբ Նիկիոյ Ա. Ժողովը քրիստոս-
նեութեան հերետիկոսները կը հարուածէր:

Սասանեանց, որ իրենց "իշխանութիւնն
օրինոյ մօտաց, վարէին, Հապուհով. (Բ) սկսան
բուն գործին. այսինքն՝ "ճարանչիւ ընդ այնոսիկ,
որ ոչ ընդ նովին օրինոք մտանէին" (եղիշէ էջ 7):
Հայր Ժիշդ այդ օրէն սկսան ատրեան քաջով
դիմել Տիւրքիոյ շարժումները. զգացին որ ապագան
տրիւնոտ պիտի ըլլար: Այդ ապագայներուն
առաջին պայթումը Յաղկերս (Բ) երբ սկսաւ
"Թշնամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանել իւր
զհաւատացեալքն ի Բրիտան" (նոյն անդ): Որով-
հետեւ մազդէզները կը հաւատային Թէ որ "ոչ
ունի զօրէն Դեմիմազէղի, նա իսկ է եւ ինչ" (նոյն
էջ 20):

1 Այսինքն՝ kikan ար Դոյր եւ karpan ար Խուլ
(Հմմտ. Գործք. որ կը խմու իւր անկողնիքը), որոնք ար Դոյր
եւ Խուլ են աստուածային ճշմարտութիւններուն ոչ կը
տեսնեն Դեմիմազէղի ճշմարտութիւնը ոչ ալ լսել կ'ուզեն
այն (Annales A. էջ 91):

1 Տեր-Մովսէսեանի տարահայտն այս նկատմամբ (Hovh.
281) սխալ ժամանակագրութեան հետեւութեամբ է:

2 Հմմտ. Տեր-Մովսէսեանի ի մէջ բերած ցանկերուն
հետ. Hovh. 253-266: